

Іван Ярмошик
(м. Житомир)
доктор історичних наук, професор
Житомирський державний університет
імені Івана Франка

УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVII СТ. У КОНТЕКСТІ ВІЛЬШАНСЬКОЇ ТА РОСТАВИЦЬКОЇ УГОД

Упродовж XVI ст. відбулося організаційне становлення українського козацтва як помітної військово-політичної сили не лише в умовах Речі Посполитої, але й для всього східноєвропейського простору.

Козацтво пройшло складний шлях еволюції від степових ухадників-промисловців до зорганізованих військових структур, збройних послуг котрих потребувала Річ Посполита. З іншої сторони це призвело до того що козацтво все гучніше вимагало свого місця в суспільстві, своєї ніші в структурі тогочасної польсько-литовської держави.

Починаючи від 90-х років XVI ст. проблеми козацтва все частіше розглядаються на засіданнях вальних коронних сеймів. Першим таким серйозним актом, що був присвячений козацькій проблемі і розглядався на сеймі, слід вважати відому постанову «Porządek ze strony nizowców i Ukrainy» 1590 року [1]. Надалі були постанови «Про низовців» 1593 року [2], «Про козаків і людей свавільних» 1596 року [3], «Про козаків запорозьких 1601 року [4], «Про козаків запорозьких» 1607 року [5] та інші.

Кожен із названих правових актів був реакцією уряду Речі Посполитої на певні козацькі мілітарні дії, чи то повстання Криштофа Косинського й Северина Наливайка, але частіше на морські виправи до Криму й Туреччини. Такі морські виправи козацтва стали регулярними й відчутно дошкуляли туркам і татарам і призводили до ускладнень стосунків між Річчю Посполитою і Османською імперією.

Це не могло не турбувати уряд польсько-литовської держави, але з іншої сторони Річ Посполита відчувала потребу в козаках як у дешевій та

ефективній мілітарній силі. Саме такі протиріччя знайшли яскраве відображення у Вільшаницькій 1617 р та Роставицькій 1619 р угодах.

Згадані домовленості є досить відомими дослідникам історії козацтва, про них є згадки багатьох монографіях з даної проблематики та підручниках історії України. Однак вони іще не стали предметом окремого історико-правового аналізу як такі, що віддзеркалюють певний важливий, на нашу думку, етап суспільно-політичної еволюції українського козацтва, коли урядові структури перестали сприймати козаків як звичайних «свавільних людей» (наприклад у вище згаданих сеймових постановах 1593, 1596, 1607 років), а вони стали «панами молодцями війська запорізького, людьми рицарськими» як то вони названі у тексті Роставицької домовленості [7, s. 330, 334]. Саме такий розгляд Вільшаницької та Роставицької угод стане метою даного повідомлення.

Головним джерелом для цього стали тексти обох угод, опубліковані у виданні «Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana» [6, 7]. Коронний гетьман Станіслав Жолкевський був головним діячем переговорного процесу з боку Речі Посполитої, саме йому належала головна ініціатива в цих перемовинах. Стурбовані сваволею козаків, котрі не були вдоволені першою Вільшаницькою угодою, постановою вального сейму 1618 С. Жолкевський на чолі коронного війська був направлений разом із спеціально призначеними комісарами для перемовин з козаками. Ця ж постанова сейму окреслювала коло вимог до козаків. Вони містили чотири головних пункти: заборонити походи на Чорне море, не нападати на сусідні держави, перебувати у послушенстві під началом старшого, призначеного королем, козакам вдовольнятися жолдом від короля. Якщо ж козаки не дослухаються до таких вимог то гетьману дозволялося виступити проти них як проти неприятелів і ворогів вітчизни [8].

Коронний гетьман Станіслав Жолкевський був помітною фігурою на політичній арені Речі Посполитої на початку XVII ст., з-поміж іншого йому прийшлося вирішувати низку проблем із козацтвом, у тому числі й

придушувати повстання С. Наливайка, відбивати напади татарських та турецьких військ на землі України, спровокованих козацькими виправами на море, вирішувати релігійні проблеми, пов'язані із відомим приїздом до Києва Єрусалимського патріарха Феофана у 1620 р. Тож він був добре обізнаний із становищем козаків, тими процесами, котрі відбувалися в їх середовищі, він також добре розумів військову силу й можливості козацтва на той час.

У деяких працях українських істориків його постать вималювана як ворожа до козацтва та до українського народу, головним чином з причини придушення ним виступу С. Наливайка. Все ж ми повинні його оцінювати як військово-політичного діяча (обіймав посади коронного канцлера та коронного гетьмана) Речі Посполитої, який у першу чергу дбав про спокій і мир у своїй Вітчизні. Його листи та інші документальні матеріали, видрукувані у Львові у 1861 році є важливим джерелом для вивчення історії України на зламі XVI – XVII ст. Із них вимальовується постать поміркованого обережного діяча, без будь-якої ворожості до козаків. Як головний полководець коронної армії, він добре розумів значення козацького війська для оборони Речі Посполитої, хоч і не схвалював їх несанкціонованих походів в межі Оттоманської держави. В цьому проявлялась певна суперечливість його ставлення до козацтва і намагання привести їх до порядку і послуху, що знайшло віддзеркалення у Вільшаницькій та Роставицькій угодах.

Щонайперше слід зазначити, що ці угоди були не односторонніми постановами вального сейму (як то було раніше), а стали наслідком тривалого й напруженого переговорного процесу, у якому козацтво чи не вперше у своїй історії виступило активним суб'єктом з принциповою позицією і власними вимогами. Обидві угоди, Вільшаницьку та Роставицьку слід вважати віхами одного процесу і розглядати в комплексі тогочасного становища козацтва та його суспільної ролі. Між ними хронологічно лежить важлива військова акція – участь потужного

двадцятитисячного загону козацтва на чолі із Петром Конашевичем у поході польського війська на Москву у 1618 році на допомогу королеви Владиславу.

Цей похід іще раз засвідчив як значну мілітарну потугу козаків, так і їх надійність у воєнних акціях, що і пізніше буде яскраво підтверджено у Хотинській війні 1621 р. Зазначимо і той факт, що у невдалій для поляків Цецорській битві 1620 р, де загинув С. Жолкевський, козацьке військо участі не брало. Історики пов'язують їх відсутність в лавах польської армії із візитом до Києва патріарха Феофана та відновленням ієрархії православної церкви. Це іще раз може засвідчувати важливу роль козацтва і в суспільному житті Речі Посполитої.

Обидві угоди містять комплекс вимог до козацтва та низку привілеїв й заохочень до подальшої військової служби на користь польсько-литовської держави. Дехто із істориків як польських так і українських зазначають, що Роставицькою угодою визначено кількість реєстровців у три тисячі козаків [9]. Таку кількість називає і М. Грушевський, тільки зазначає, що це була початкова вимога польських комісарів [10], яка надалі не знайшла підтримки в ході переговорного процесу.

У тексті угоди ми не знаходимо такого числа. Домовлено лише про розмір жолду козакам – щорічно 40 тисяч злотих готовими грошми [7, s. 331], а кількість козаків котрі отримуватимуть цю суму визначать вони самі і подадуть на затвердження до коронного сейму. Відразу ж зазначимо, що вальний сейм 1619 року теж не визначив кількості реєстровців, розпливчато заявив, щоби їх лише певна кількість залишалася і цю кількість має визначити коронний гетьман і король. У постанові цього сейму вказано, що козакам має бути виплачена сума визначена сеймом 1618 року, а якщо її не вистачить то необхідно заплатити з інших доходів, які будуть ухвалені на сеймі [11].

Сейм наступного, тривожного для Речі Посполитої, 1620 року теж не звертався до проблеми кількості, але розглядав проблему козаків. У одній

із його постанов висловлено стурбованість, що знову дійшло до війни і Річ Посполита хотіла б розраховувати і на козацькі війська, тому назначають їм плату при умові щоб залишалися під регіментом і владою коронного гетьмана [12].

Основні вимоги, котрі ставилися до козаків у Вільшаницькій та Роставицькій угодах були наступними. Першочерговою і основною вимогою було відмовитися від морських і сухопутних походів проти татар і турків та інших держав, щоб не порушувати мирні угоди, котрі Річ Посполита з ними уклала. Для цього козаки зобов'язувалися знищити човни і не лише самостійно не ходити на море, але й інших не допускати до таких походів.

Другою важливою вимогою було виписати зі своїх рядів усіх ремісників, шинкарів, вйтів, бурмістрів, кафаніків, балакезів, різників та інших, хто промишляє якимось ремеслом. Вилученню з реєстру підлягали і ті, котрі долучилися до козацтва упродовж останніх п'яти років. Виписані з реєстру мали підлягати світським владам тих поселень, де вони забажали б проживати і нарівні з іншими мешканцями виконувати громадські повинності. На наш погляд, таку вимогу можна розуміти як прагнення очистити ряди козацтва від випадкових невійськових елементів, котрі долучилися до нього заради податкових та судових привілеїв. Як видно з обох угод, козацтво сприймалося як військовий стан, як рицарство, і присутність в його рядах шинкарів, різників, вйтів, бурмістрів та інших невійськових елементів була невиправданою. Варто зазначити, що козаки у своєму листі до коронного гетьмана і комісарів погодилися з обома такими вимогами [13]. Окрім того на козаків покладалася вимога збройного виступу супроти «неприятеля святого Хреста... як то годиться рицарським людям» [7, s. 334].

Важливою проблемою, котра особливо турбувала козаків була проблема їх військового самоврядування. Тому вони особливо відстоювали, щоб над ними було призначено старшого із їх середовища, як

то було здавна іще за часів Орішовського. Ані король, ані С. Жолкевський не заперечували проти цього і погоджувалися на призначення старшого, якого повинен був затвердити король за поданням коронного гетьмана. Козаки при цьому особливо наполягали, щоб це обов'язково була людина з їхнього середовища, котрій би вони довіряли і котра знала б їх звичаї [13, s. 338].

Ми вже відмічали, що головну роль у переговорному процесі з боку Речі Посполитої відіграв С. Жолкевський. Головною ж дієвою особою з боку козаків слід визнати старшого війська запорізького Петра Конашевича. Н. Яковенко характеризує його роль у переговорах як маневрування між «яструбами» з урядових кіл та радикалізмом свавільних запорозьких низів [14]. Хочемо відмітити, що у всіх документах пов'язаних із підписанням Роставицької угоди, у тому числі й у листі від козаків, його прізвище зазначено як Кунашевич, що дає привід для дальшого з'ясування точного написання його прізвища.

Іще хочеться звернути увагу на протокольний порядок підписання угоди. Обидві сторони і польська від імені короля і козацька присягнули її дотримувати. Це те, що не було зроблено під час підписання козацько-московської угоди 1654 р.

Таким чином, у ході укладання Вільшаницької та Роставицької угод запорізьке козацтво вперше виступило активним суб'єктом правового переговорного процесу в традиціях того часу і належним чином змогло відстояти свої вимоги.

Джерела і література:

1. Porządek ze strony nizowców i Ukrainy.// Volumina legum. Przedruk zbioru praw. – Т. II. – Petersburg, 1859. – S. 310 – 312.
2. O nizowcach.// Volumina legum.– Т. II. – S. 344.
3. O kozakach i ludziach swawolnych. // Volumina legum.– Т. II. – S. 364.
4. O kozakach zaporowskich. // Volumina legum.– Т. II. – S. 401.

5. O kozakach zaporowskich. // Volumina legum.– T. II. – S. 447.
6. Komisya Olszańska, pierwsza z kozakami zaporozkiemy. // Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana. – Lwów, 1861. – S. 311 – 315.
7. Komisya Rastawicka, druga z kozakami zaporozkiemy. // Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana. – Lwów, 1861. – S. 330 – 334.
8. O kozakach nizowych. // Volumina legum. Przedruk zbioru praw. – T. III. – Petersburg, 1859. – S. 157.
9. Serczyk W. Na dalekiej Ukrainie. Dzieje Kozaczyzny do 1648 roku / Władysław Serczyk. – Kraków: Avalon, 2008. – S. 188.
10. Грушевський М. Історія України Руси/ Михайло Грушевський. – Т. VII. Козацькі часи – до року 1625. – Київ: Наукова думка, 1995. – С. 383.
11. O kozakach. // Volumina legum. – T. III. – S. 170.
12. O kozakach. // Volumina legum. – T. III. – S. 181.
13. Pismo od kozaków zaporozkich jegomości panu Stanisławowi Żółkiewskiemu i ichmość panom komisarzom. // Pisma Stanisława Żółkiewskiego, kanclerza Koronnego i hetmana. – Lwów, 1861. – S. 334 – 338.
14. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Наталя Яковенко. – Київ: Критика, 2005. – С. 277.